

РОБОТА З ТЕКСТОМ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

*Алла Ярмолюк,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України*

УДК 372.8:811.161.28

У статті розглянуто особливості навчання української мови з урахуванням сучасних підходів. Наголошено на необхідності застосування текстоцентричного підходу під час вивчення синтаксису складного речення в 9 класі; схарактеризовано текст як основну лінгвістичну одиницю означеного підходу. Визначено функції тексту щодо розвитку компетентної мовної особистості, виділено критерії добору навчальних текстів для комплексних вправ. Презентовано зразки вправ і завдань із синтаксису складного речення, спрямованих на формування синтаксичної компетентності учнів 9 класу.

Ключові слова: *текстоцентричний підхід, навчальний текст, мовна особистість, синтаксична компетентність, комплексні вправи і завдання.*

Поставлення проблеми. Оновлення змісту навчання передбачає розв'язання багатьох завдань у галузі мовної освіти, серед яких пріоритетним є формування всебічно розвиненої, духовно багатой особистості, яка володіє комунікативною компетентністю. Нині зростає роль уроків мови, особистого внеску вчителя-словесника в процес підготовки гуманних, освічених людей, які здатні успішно користуватися мовою для пізнання, комунікації, уміють практично користуватися нею в різноманітних життєвих ситуаціях, володіють культурою мовлення. З огляду на поставлені завдання визначальним є текстоцентричний підхід, який ґрунтується на вивченні лінгвістичних тем на основі тексту. У ньому найповніше проявляється функціональна значущість мовних одиниць усіх рівнів, роль їх у досягненні комунікативної мети.

Ступінь вивченості проблеми. Започаткований у працях Дж. Каца, Дж. Фодора, П. Посталя, Р. Абрагама, Ш. Кіфера, текстоцентричний підхід і нині є актуальним полем наукових досліджень. Опис тексту і виявлення різнобічності

його структури є однією з актуальних проблем сучасних лінгвістичних, психологічних і суміжних з ними наук. Їй присвячені дослідження вітчизняних мовознавців і лінгводидактиків (Бондаренко Н., Голуб Н., Горошкіна О., Окуневич Т., Пентилюк М., Симоненко Т., Семеліт О.) і зарубіжних (Горбачова Н., Золотова Г., Іванова М., Калініна Т.). Автори зосереджують увагу на значенні тексту для розвитку комунікативної діяльності (Золотова Г.), характеризують ознаки тексту (інформативність, структурно-змістова єдність, цілісність, зв'язність тощо) та визначають його як основу розвитку комунікативних умінь учнів (Гальперін І., Золотова Г., Т. Ладиженська, Н. Ніколіна). Зважаючи на значення тексту як комунікативної єдності, яка дає можливість комплексно розвивати вміння й навички учнів у всіх видах мовленнєвої діяльності, а також здійснювати функціональний підхід до подання й засвоєння мовної теорії [2], дослідники використовують текстовий матеріал у підручниках української мови (Бондаренко Н., Голуб Н., Горошкіна Н., Новосьолова В., Омельчук С., Пентилюк М., Ярмолук А.).

Вивченню синтаксичної будови мови з погляду комунікативного призначення її присвячені наукові праці вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (Адамець П., Арутюнова Н., Вихованець І., Всеволодова М., Городенська К., Гуйванюк Н., Гнаткович Т., Єрмоленко С., Загнітко А., Золотова Г., Іваницька Н., Кухарчук І., Матезіус В., Мельничук О., Плющ М., Слюсарєва Н., Шульжук К.). Під час аналізу праць з'ясовано, що перевагами *комунікативно-діяльнісного* підходу є можливість вивчати синтаксичну будову мови як динамічну систему й досліджувати функціонування синтаксичних одиниць у різних мовленнєвих актах, текстах. Це сприятиме формуванню в учнів умінь комунікативно виправдано й доцільно використовувати під час спілкування синтаксичні засоби мови.

Інтерес науковців до проблеми реалізації текстоцентричного підходу в навчанні, прагнення осмислити роль тексту в здійсненні мовної комунікації у різних сферах людської діяльності та необхідність здійснення ґрунтовної роботи над аналізом і створенням тексту на уроках української мови визначили *актуальність нашого дослідження.*

Мета статті – розкрити особливості реалізації текстоцентричного підходу під час вивчення синтаксису, представити зразки завдань і вправ, розроблених на основі текстів.

Виклад основного матеріалу. Під час аналізу наукової літератури з'ясовано, що текстоцентричний підхід передбачає осмислення тексту як мовленнєвого виразу і сприяє формуванню комунікативної компетентності, розвиткові ціннісно-сміслових орієнтацій та емоційної сфери підлітків, вихованню у них патріотичних почуттів. У тексті найповніше реалізовано функціональний підхід до опанування мовної теорії. Вивчення мовної теорії за допомогою тексту дає змогу розв'язати навчальні завдання комплексно: сформулювати в учнів уміння точно, доречно й виразно висловлюватися на будь-яку тему, дотримуючись правил побудови висловлювань, переконувати слухачів у правильності своїх міркувань; удосконалювати власне усне й писемне мовлення, використовувати різні моделі висловлювань під час обговорення, розвивати власну культуру спілкування.

Важлива роль у формуванні комунікативної компетентності належить синтаксису, оскільки на синтаксичному рівні мовної системи виявляється функціональна значущість одиниць усіх інших рівнів, досягнення комунікативних цілей. Вивчення синтаксису сприяє засвоєнню норм літературної мови, розвиткові логічного мислення й мовлення учнів, формування пунктуаційної грамотності й навичок виразного читання. Синтаксис допомагає зрозуміти комунікативну функцію мови й шляхи її здійснення. Володіння *синтаксичною компетентністю* – показник високого рівня мовленнєвої культури особистості. Ця компетентність передбачає знання синтаксичних засобів мови, здатність розпізнавати будову й розуміти їх, правильно й комунікативно доцільно використовувати в різних *мовленнєвих ситуаціях* синтаксичні одиниці різних структурних рівнів (словосполучення, речення, ССЦ, текст), синтаксичні конструкції різних видів і сполучних засобів (речень складних сполучникових, безсполучникових, із різними видами зв'язку) з урахуванням функційно-стильових різновидів мовлення відповідно до теми, мети, ситуації спілкування, провідних жанрів комунікації.

Формування в учнів 9 класів синтаксичної компетентності передбачає використання доцільно дібраного дидактичного матеріалу – навчальних текстів соціокультурного змісту. Робота над такими текстами має проводитися систематично, ґрунтуватися на вивченні в єдності системи мовних одиниць і правил їх функціонування, активізувати мислення учнів та вже здобуті знання.

Навчальні тексти мають виконувати такі методичні функції: містити мовний матеріал, який вивчається, навчати видів мовленнєвої діяльності, передбачати аналіз і обговорення прочитаного, презентувати моделі розв'язання комунікативних завдань.

Добираючи текстовий матеріал для системи вправ і завдань із синтаксису, ми керувалися такими критеріями: 1) *тематико-змістовий* (використання текстів соціокультурної тематики, зміст яких цікавий і зрозумілий учням, а виховний потенціал сприяє формуванню національно свідомої особистості, виробленню ціннісних орієнтацій, розвитку моральних якостей учнів); 2) *структурно-композиційний* (добір текстів синтетико-аналітичної будови з чіткою тематичною й структурною організацією, що дасть змогу учням самостійно сформулювати тему й основну думку, виділити вступ, основну частину, висновок, зрозуміти механізми зв'язку слів і речень тощо); 3) *інформативний* (наявність у текстах актуальної, цікавої навчально-пізнавальної інформації, відомостей про культуру, норми, традиції тощо); 4) *мовно-функціональний* (наявність матеріалу для спостереження за функціонуванням мовних одиниць у тексті і моделей розв'язання комунікативних завдань); 5) *психологічний* (використання текстів, зміст яких відповідає віковій групі – дев'ятикласникам); 6) *адаптованості* (адаптація літературних текстів-зразків за такими параметрами: використання текстів із чітко виявленими ознаками певного типу, стилю і жанру мовлення; використання мовного матеріалу, підпорядкованого навчальній меті (тексти соціокультурної тематики, яка є зрозумілою учням; наявність мовних концептів – одиниць етнокультурної інформації, які відображають світ українського національного світосприймання предметів і понять), достатній обсяг текстів. Адаптованість також передбачає

опору на вміння, уже сформовані в учнів у початкових класах: ознайомлення з певними мовленнєвими формами, різні види роботи з текстом тощо.

Наведемо зразки завдань і вправ, які ґрунтуються на роботі з текстом.
Тема: «Складне речення». (*Позначення*: одна зірочка – з'ясувати значення слова, дві – дібрати синоніми).

Вправа. I. Прочитайте текст. Визначте його тип, стиль.

Родина Терещенків

Серед підприємців XIX століття, які впливали на економічне життя країни, була родина Терещенків.

Із трьох синів Артема Терещенка, вихідця з козацького роду, послідовником батька став Микола – особистість надзвичайної цілеспрямованості й працездатності. Разом із братом Федором він створив одне з найбільших підприємств у тодішній Російській імперії, яке експортувало* цукор різних видів до Англії, Німеччини, Китаю, Норвегії, Швейцарії. Микола був дуже вимогливим до себе й оточуючих, не любив необґрунтованих** витрат, проте завжди дбав про гідні умови праці робітників. У казармах, де жили сезонні робітники, було електричне освітлення, опалення, кухні, їдальні, лазня*, пральня. При заводі відкрито початкову школу й лікарню.

Починаючи з перших своїх підприємницьких успіхів, Терещенки взялися за благодійництво. У рідному Глухові брати побудували ремісниче училище, жіночу й чоловічу гімназії, учительський інститут, приміщення банку, а 1879 року заснували безплатну лікарню. Сто вісім тисяч карбованців пожертвували на створення музею старовини в Києві (нині Музей українського образотворчого мистецтва), подарували закладу свою колекцію слов'янської старовини, численні археологічні знахідки, дев'ять полотен Михайла Врубеля.

На жаль, під час революції 1917 року багато експонатів музею було знищено або вкрадено, а родині Терещенків довелося емігрувати за кордон. З часом чоловіча лінія славетного роду урвалася, але лишився приклад дивовижної працездатності, щирого благодійництва (*За М. Слабошпицьким*).

II. 1. Яку роль в економічному житті Росії XIX століття відіграла родина Терещенків? 2. У чому полягала вимогливість Миколи Терещенка як

підприємця? 3. Наведіть із тексту приклади, які характеризують благодійницьку діяльність братів Терещенків. 4. Як ви сприймаєте їхню добротність?

III. 1. Назвіть у тексті складносурядні речення, прочитайте їх, дотримуючись інтонації. Встановіть смислові зв'язки між частинами складних речень, зверніть увагу на розділові знаки. 2. Спробуйте самостійно сформулювати правила вживання розділових знаків у складносурядних реченнях.

Вправа. I. Прочитайте текст. Визначте тему, стиль, доберіть заголовок.

На початку третього тисячоліття, як і сотні років тому, люди плекають** високі почуття, прагнуть до справжніх духовних цінностей. Любов до Батьківщини – одна з таких цінностей, вона є визначальною для формування громадянина, патріота.

Протягом століть, постійно зазнаючи тиску жорстоких випробувань, українці створювали свій особливий і неповторний** світ; у ньому все незвичайне** : кіно – поетичне, жінки – сильні й мужні, «кожна стеблина відлунюється піснею», немає ворогів – є «воріженьки».

І сьогодні багато наших співвітчизників, різних за віком та родом занять, відкривають для себе Україну.

Україна – це тест** на мужність. Любити – значить віддавати, ділитися, дарувати; лише вільні від страху люди здатні проявляти самовідданість, даруючи іншим тепло своїх сердець і не чекаючи за це винагороди. Народитися в Україні, жити в Україні, любити Україну – шанс на змужніння душі.

Україна – це тест на мудрість. Мудрі люди розуміють: гасити вогонь вогнем, утверджувати власну силу, принижуючи інших – справа, не гідна звання людини. Українці знали завжди: зло перемагається не злом, а любов'ю.

Україна – це тест на ніжність. Той, кого дратують вібрації однієї з найчарівніших мов світу, має знати: у нього проблеми.

Україна – це тест на духовність*, його сьогодні разом із нами складає Європа й увесь світ. Чого варта цивілізація, якщо вона не здатна захистити землю від варварства* й бездуховності?

Україна – це нестримний** потік творчої енергії, це *всеперемагаючий* порив угору, до знань, до духовного пробудження.

Україна вічна, як вічні універсальні цінності, закладені в ній від початку: Любов, Справедливість, Свобода, Краса. Упродовж багатьох віків вони формують психіку кожного, хто потрапляє в українське *силове поле*. І в цьому полягає розгадка феномена* України (За І. Новиченко).

II. 1. Яким постає образ України в тексті? Що хотіли б додати до цієї характеристики? 2. Які духовні цінності, на думку автора, є визначальними для формування особистості, громадянина? Назвіть цінності, до яких прагнете ви. 3. Що відчуваєте ви до своєї країни, яким бачите майбутнє її? Які слова з тексту обрали б девізом** свого життя?

III. 1. Поясніть правопис виділених курсивом слів. У якому значенні – прямому чи переносному – ужито їх? 2. Назвіть у тексті складні речення, визначте види їх. Якого стилістичного забарвлення надають висловленню безсполучникові складні речення? 3. Прочитайте безсполучникові складні речення. Зверніть увагу на розділові знаки в них.

Вправа. I. Прочитайте текст, визначте головну думку. Використовуючи відомості з тексту, керуючись власними спостереженнями під час розмови з різними людьми, сформулюйте 3-4 правила ведення дискусії. Запишіть їх, намагайтеся використовувати безсполучникові складні речення.

Беручи участь у дискусії, насамперед ви повинні мати що сказати. Станьте особистістю, яку варто слухати. Для цього постійно поглиблюйте свої знання, намагайтеся одержувати більше інформації про події довкола вас і в світі з книжок, преси, телебачення, Інтернету.

Звертайте увагу не тільки на розважальні програми, а й на пізнавальні. Запам'ятовуйте побачене й почуте під час подорожі, щоб розповісти про це рідним і приятелям.

Лише завдяки мові людство досягло свого нинішнього розвитку. Спілкування дає можливість обмінюватися новими знаннями та інформацією, думками і враженнями, зближувати людей, розв'язувати суперечності.

Однак мова може слугувати як добру, так і злу. Тому оволодівайте вмінням гарно говорити й чітко висловлюватися. Навряд чи зможе захопити слухача той, хто викладає думки безладно, перескакує з однієї теми на іншу. Поганий оповідач, зловживаючи вашим часом і терпінням, розповідає занадто довго, із найменшими подробицями. Намагайтеся говорити змістовно, лаконічно, цікаво, виявляйте дружнє ставлення до співрозмовника. Спілкуючись, добирайте слова ввічливості, ніколи не вживайте слів, що можуть стати причиною незгод, наклепів та образ. Бо слова несуть у собі велику енергетику (*За І.Томаном*).

II. Обміняйтеся зошитами з однокласником, прорецензуйте виконані завдання. Прочитайте складені вами правила ведення дискусії.

Вправа. I. Прочитайте текст. Чи спостерігали ви явище, описане в ньому? Чому воно виникає взимку?

Нинішнього ранку дерева зацвіли.

Ясени й клени, берези й дуби, горішина* й калина позацвітали. Вони повдягалися в цвіт від підніжжя стовбурів до крон, кожна гілочка цвіте, кожен сучечок. Зацвівши інеєм, обібравшись його шовковими пелюстками, прикрасившись майстерною філігранню* його пелюсток, дерева зараз видаються казковими, начебто перебувають у площині іншої дійсності, у незбагненному** трансі*. Такий транс спроможна навіяти тільки зима. Ага, каже зима, своєю волею я обнизала зимовим цвітом кожную вашу гілочку, кожную галузку**, кожен сучечок, а чи здатна весна мертве дерево оживити цвітом? Беріть усі мої коштовності, усі запаси срібла й самоцвітів – і радуйтеся щедрій зимі.

I вже ополудні лютневий цвіт із дерев опав (*За Є. Гуцалом*).

II. 1. Визначте види речень. Поясніть розділові знаки в безсполучниковому складному реченні. 2. Замініть прості й складні сполучникові речення синонімічними складними безсполучниковими. Як при цьому змінився текст? З'ясуйте роль безсполучникових речень в описах.

Таким чином, формуванню синтаксичної компетентності учнів 9 класу сприяє застосування текстоцентричного підходу, який передбачає вивчення

синтаксичних одиниць у текстах. Робота над такими текстами має проводитися систематично, ґрунтуватися на вивченні в єдності системи мовних одиниць і правил їх функціонування, активізувати мислення учнів та вже здобуті знання.

Для реалізації практичної мети навчання дібрано тексти, які моделюють реальні сфери спілкування, комунікативні ситуації й презентують мовленнєві засоби для розв'язання їх.

WORKING WITH THE TEXT IN THE STUDY OF A COMPLEX SENTENCES.

In the article features of teaching the Ukrainian language on the basis of modern approaches are considered. It focuses on the need to use the text-centric approach when studying the syntax of a complex sentence in the 9th grade; the text is described as the main linguistic unit of the text-centric approach. The functions of the text in the development of a competent linguistic personality are determined, and the criteria for selecting training texts for complex exercises are singled out. Samples of exercises and assignments on the syntax of a complex sentence aimed at forming syntactic competence of the pupils of grade 9 are presented.

Keywords: *text-centric approach, educational text, competent linguistic personality, syntactic competence, complex exercises and assignments*

РАБОТА С ТЕКСТОМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В статье рассмотрены особенности обучения украинскому языку на основе современных подходов. Акцентировано на необходимости использования текстоцентрического подхода при изучении синтаксиса сложного предложения в 9 классе; охарактеризован текст как основная лингвистическая единица текстоцентрического подхода. Определены функции текста в развитии компетентной языковой личности, выделены критерии отбора учебных текстов для комплексных упражнений. Представлены образцы упражнений и заданий по синтаксису сложного предложения, направленных на формирование синтаксической компетентности учеников.

Ключевые слова: *текстоцентрический подход, языковая личность, текст, синтаксическая компетентность, комплексные упражнения и задания.*

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
2. Бондаренко Н. Текстоцентрична система вивчення державної мови: теоретичний і практичний аспекти // Державотворча й об'єднувальна функції української мови: реалії, здобутки, перспективи. Матеріали міжнародного науково-методичного семінару. – Ужгород, 2009. – С. 143-153.
3. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. Освітня галузь «Мови і літератури» [Текст] // Дивослово. – 2011. – № 8. – С. 20-27.
4. Дудик П.С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К: Академія, 2010. – 384 с.
5. Загальноєвропейські Рекомендації з питань мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. К.: Ленвіт, 2003.
6. Кухарчук І. О. Комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення синтаксису у фаховій підготовці вчителя-словесника / І. О. Кухарчук // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 2. – С. 50-54.
7. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі. К.: Видавництво НПУ ім. Драгоманова, 2009.
8. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук – 2-ге вид., допов. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 408 с.

Literatura

1. Batsevych F. S. Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky : pidruchnyk [Tekst] / F. S. Batsevych. – K. : Akademiia, 2004. – 342 s.
2. Bondarenko N. Tekstotsentrychna systema vyvchennia derzhavnoi movy: teoretichnyi i praktychnyi aspekty // Derzhavotvorcha i ob'iednuvalna funktsii ukrainskoi movy: realii, zdobutky, perspektyvy. Materialy mizhnarodnoho naukovo-metodychnoho seminaru. – Uzhhorod, 2009. – S. 143-153.
3. Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi serednoi osvity. Osvitnia haluz «Movy i literatury» [Tekst] // Dyvoslovo. – 2011. – № 8. – S. 20-27.

4. Dudyk P.S., Prokopchuk L. V. Syntaksys ukrainskoi movy: pidruchnyk / P. S. Dudyk, L. V. Prokopchuk. – K: Akademiia, 2010. – 384 s.
5. Zahalnoievropeiski Rekomendatsii z pytan movnoi osvity: vyvchennia, vykladannia, otsiniuvannia. K.: Lenvit, 2003.
6. Kukharchuk I. O. Komunikatyvno-diiialnisnyi pidkhid do vyvchennia syntaksysu u fakhovii pidhotovtsi vchytelia-slovesnyka / I. O. Kukharchuk // Ukrainska mova i literatura v shkoli. – 2005. – № 2. – S. 50-54.
7. Matsko L. Ukrainska mova v osvitnomu prostori. K.: Vydavnytstvo NPU im. Drahomanova, 2009.
8. Shulzhuk K. F. Syntaksys ukrainskoi movy : pidruchnyk / K. F. Shulzhuk – 2-he vyd., dopov. – K.: VTs «Akademiia», 2010. – 408 s.